

MUSTAQILLIK DAVRIDAGI BOLALAR ADABIYOTINING TIL XUSUSIYATLARI

Rahmatullayev Nuriddin Komilovich

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti tyutori

Annotatsiya. Tezisdagi mustaqillik davri o'zbek bolalar adabiyotining leksik, morfologik, sintaktik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Milliy leksika, bolalar nutqiga mos ravonlik, qisqa jumlar, dialog, erkalash-kichraytirish shakllari, taqlidiy so'zlar, frazeologizmlar va folklor unsurlarining vazifasi yoritiladi. Shuningdek, ochiq nasihat o'rniga yumor, obraz, qahramon harakati va voqea oqibati orqali tarbiyaviy g'oyani ifodalash tamoyili baholanadi.

Kalit so'zlar: bolalar adabiyoti, mustaqillik davri, badiiy til, bolalar nutqi, milliy leksika, dialog, yumor, frazeologizm, taqlidiy so'zlar, uslub.

Аннотация. В тезисе рассматриваются лексические, морфологические, синтаксические и стилистические особенности узбекской детской литературы периода независимости. Анализируются национальная лексика, доступность речи, короткие предложения, диалог, уменьшительно-ласкательные формы, звукоподражание, фразеологизмы и фольклорные элементы. Отмечается переход от прямого назидания к воспитательному воздействию через юмор, образ, поступок героя и развитие сюжета.

Ключевые слова: детская литература, период независимости, художественный язык, детская речь, национальная лексика, диалог, юмор, фразеологизм, звукоподражание, стиль.

Abstract. The thesis examines the lexical, morphological, syntactic and stylistic features of Uzbek children's literature of the independence period. It discusses national vocabulary, age-appropriate clarity, short sentences, dialogue, diminutive forms, onomatopoeia, phraseological units and folklore elements. It also highlights the shift from direct moral instruction to educational meaning conveyed through humour, imagery, character action and the natural development of the plot.

Keywords: children's literature, independence period, literary language, child speech, national vocabulary, dialogue, humour, phraseology, onomatopoeia, style.

KIRISH

Bolalar adabiyoti badiiy adabiyotning mustaqil va murakkab sohasi bo'lib, uning til tizimi yosh kitobxonning ruhiyati, idrok imkoniyati, hayotiy tajribasi hamda estetik ehtiyojiga moslashgan holda shakllanadi. Kattalar uchun yozilgan asarda murakkab falsafiy fikr yoki ko'p

qatlamli ramz bevosita bayon qilinishi mumkin bo'lsa, bolalar asarida shu mazmun aniq voqea, esda qoladigan obraz, harakat, dialog va emotsional vaziyat orqali ochiladi. Shu sababli bolalar adabiyotining tilini faqat "sodda til" deb baholash yetarli emas. Uning soddaligi mazmunsizlik yoki ibtidoiylilik emas, balki fikrni yosh kitobxon uchun tushunarli, tabiiy va badiiy ta'sirchan shaklda ifodalash mahoratidir.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, ijtimoiy hayot, ma'naviy qadriyatlar va adabiy-estetik qarashlarda yuz bergan o'zgarishlar bolalar adabiyotiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Oldingi davrda mafkuraviy qoliplar bilan cheklangan ayrim mavzular o'rnini milliy o'zlik, tarixiy xotira, ajdodlar merosi, ona tiliga hurmat, Vatan taqdiri, ekologik mas'uliyat, oilaviy munosabatlar va bolaning shaxsiy kechinmalarini haqqoniy tasvirlash egalladi. Mavzudagi bu yangilanish til birliklari tanlovini ham o'zgartirdi: tarixiy va etnografik so'zlar faollashdi, xalqona iboralar qayta jonlandi, bolalarning zamonaviy turmushi bilan bog'liq yangi atamalar badiiy matnga kirib keldi.

Mustaqillik davri bolalar adabiyotida tilning milliyligi va zamonaviyligi bir-biriga qarama-qarshi emas, balki o'zaro to'ldiruvchi xususiyat sifatida ko'rinadi. Bir tomondan, asarlarda ota-bobo, mahalla, beshik, sumalak, Navro'z, alla, duo, mehr-oqibat singari milliy-madaniy tushunchalarni ifodalovchi birliklar qo'llanadi. Ikkinchi tomondan, maktab, kompyuter, internet, robot, ekologiya, kosmos, mobil aloqa kabi zamonaviy tushunchalar bolalarning real hayot tajribasini aks ettiradi. Muhim masala shundaki, yangi atamalar badiiy matnga sun'iy ravishda kiritilmasligi, qahramonning yoshi, muhit va voqea mantig'iga xizmat qilishi kerak.

Davr bolalar adabiyotining yetakchi belgilaridan biri bola shaxsiga munosabatning o'zgarishidir. Bola faqat kattalarning nasihatini qabul qiluvchi passiv obraz emas, balki savol beradigan, shubhalanadigan, xato qiladigan, xulosaga keladigan va o'z nuqtayi nazariga ega shaxs sifatida tasvirlanmoqda. Bunday badiiy yondashuv tilga dialogiklik, ichki nutq, savol-javob, kinoya, hazil va emotsional baho shakllarini olib kiradi. Muallif hukmi kamayib, qahramonning ovozi kuchayadi. Natijada matn bolaga yuqoridan turib murojaat qilmaydi, balki u bilan tengdoshdek muloqotga kirishadi.

Mazkur tezisning maqsadi mustaqillik davri bolalar adabiyotida kuzatiladigan asosiy til xususiyatlarini tizimli yoritish, ularning badiiy-estetik va tarbiyaviy vazifasini ko'rsatishdan iborat. Tahlilda leksik qatlam, so'z yasalishi va grammatik shakllar, gap tuzilishi, dialog va muallif nutqi, obrazlilik vositalari, xalq og'zaki ijodi unsurlari hamda zamonaviy kommunikativ jarayonlarning ta'siri e'tiborga olinadi.

ASOSIY QISM

Mustaqillik davri bolalar adabiyotining eng ko'zga ko'ringan leksik xususiyati umumxalq tilining jonli va faol qatlamiga tayanishidir. Mualliflar bolaga notanish, izoh talab qiladigan kitobiy birliklarni haddan ortiq ishlatishdan qochib, kundalik hayotda qo'llanadigan aniq nomlar, harakat bildiruvchi fe'llar va emotsional bo'yoqdor so'zlarga murojaat qiladilar. Biroq bu holat matn lug'atini qashshoqlashtirish degani emas. Aksincha, yangi so'zning ma'nosi vaziyat, tasvir yoki dialog ichida tabiiy anglashiladigan qilib beriladi. Shu tariqa asar bolaning mavjud lug'at boyligiga moslashadi va ayni vaqtda uni kengaytiradi.

Milliy-madaniy leksikaning faollashuvi istiqlool davri asarlarining muhim belgilaridan biridir. Qarindoshlik nomlari, murojaat shakllari, urf-odat, marosim, milliy taom, kiyim-kechak, hunar va xalq o'yinlariga oid so'zlar matnga tarixiy yoki bezak vazifasida emas, balki qahramon yashayotgan muhitning tabiiy qismi sifatida kiradi. "Buvijon", "bobojon", "opajon", "ukajon" kabi birliklarda qarindoshlik ma'nosi bilan birga mehr, hurmat va yaqinlik semasi ham ifodalanadi. "Mahalla", "hashar", "beshik", "do'ppi", "sumalak", "chillak" singari so'zlar esa bolani milliy turmush manzarasi bilan tanishtirib, madaniy xotiraning til orqali davom etishiga xizmat qiladi.

Bolalar matnida erkalash-kichraytirish va subyektiv baho shakllari ayniqsa faol qo'llanadi. O'zbek tilidagi -cha, -choq, -gina, -kina, -jon kabi qo'shimcha va unsurlar qahramon, predmet yoki hodisaga muallifning iliq munosabatini bildiradi: "qushcha", "uycha", "qizaloq", "bolajon", "mittigina". Bu shakllar predmetning faqat hajmini emas, emotsional qiymatini ham belgilaydi. Biroq ularning haddan ziyod takrorlanishi matnni sun'iy erkalatish ohangiga olib kelishi mumkin. Kuchli bolalar asarida bunday vosita qahramon xarakteri va vaziyat talabiga muvofiq ishlatiladi.

Taqlidiy va tasviriy so'zlar bolalar adabiyoti tilining tabiiy dinamizmini ta'minlaydi. "Gurs", "taq", "shuv", "viz", "qars", "miyov", "vov-vov", "shitir-shitir" kabi birliklar tovush, harakat va holatni bolaga bevosita his qildiradi. Ular ayniqsa she'r, ertak, kulgili hikoya va sarguzasht asarlarida ritmni tezlashtiradi, matnni eshitiladigan va ko'z oldiga keladigan holga keltiradi. Takroriy shakllar — "yugura-yugura", "sekin-sekin", "bir-bir", "katta-katta" — harakatning davomiyligi, ketma-ketligi yoki belgi darajasini sodda va ta'sirchan ifodalaydi.

Frazeologik birliklar, maqollar, matallar, topishmoqlar va xalqona qochirimlar matnning milliy ohangini kuchaytiradi. "Ko'z ochib yumguncha", "yuragi orqasiga tortdi", "og'zi qulog'ida", "boshi osmonga yetdi" kabi iboralar bolaning obrazli fikrlashini rivojlantiradi. Maqol yoki hikmatli gap esa tayyor nasihat sifatida emas, voqea ichidagi zarur xulosa, qahramon nutqi yoki kulgili qarama-qarshilik shaklida qo'llanganda badiiy qiymat kasb etadi. Aks holda, matnning tabiiy oqimi buzilib, asar didaktik bayonga aylanib qoladi.

Istiqlol davri adabiyotida yangi ijtimoiy va texnologik tushunchalar ham leksik qatlamni kengaytirdi. Bolalar internet, telefon, dastur, robot, sun'iy yo'ldosh, ekologik muammo singari tushunchalarni kundalik hayotda uchratadi. Shuning uchun badiiy matn ularni inkor eta olmaydi. Ammo chet tilidan kirgan birlikni ortiqcha ko'paytirish, uning o'zbekcha muqobilini e'tiborsiz qoldirish yoki qahramon yoshiga nomuvofiq terminologiya ishlatish tilning tabiiyligini susaytiradi. Zamonaviylikning mezoni ko'p xorijiy so'z ishlatish emas, bugungi bola tajribasini ishonarli ifodalashdir.

Morfologik jihatdan bolalar adabiyoti harakat va holatni tez anglatadigan fe'l shakllarining faolligi bilan ajralib turadi. Hikoya va sarguzashtlarda o'tgan zamon fe'llari voqealar ketma-ketligini ta'minlasa, hozirgi-kelasi zamon shakllari tasvirni jonlantiradi, o'quvchini hodisa ichiga olib kiradi. Buyruq-istak mayli dialoglarda, o'yin, musobaqa va topshiriq vaziyatlarida tabiiy qo'llanadi: "kel", "qarang", "tezroq ayt", "birga boraylik". Shart mayli esa qahramonning taxmini, orzusi yoki axloqiy tanlovini ifodalashga xizmat qiladi. Birinchi shaxs shakllarining ko'payishi bola-qahramonning o'z kechinmasini bevosita bayon etishiga imkon beradi.

Olmoshlarning qo'llanishi ham muhim pragmatik vazifaga ega. "Men" shakli bolaning shaxsiy pozitsiyasini, "biz" birdamlik va jamoaviylikni, "sen" esa yaqin muloqot yoki to'g'ridan-to'g'ri murojaatni bildiradi. Mustaqillik davri matnlarida muallifning umumiy hukmidan ko'ra qahramonning "men"i kuchaygani seziladi. Bu bolaga o'z fikri va hislarini tan olish huquqini beradi. Shu bilan birga, hurmat ma'nosidagi "siz" shakli oilaviy va ijtimoiy munosabatlar madaniyatini ko'rsatadi. Murojaat birliklari qahramonlar o'rtasidagi yosh, yaqinlik, hurmat yoki ziddiyatni qisqa yo'l bilan ochib beradi.

Sintaktik qurilishda qisqa, sodda va o'rtacha hajmdagi gaplar yetakchilik qiladi. Bolaning diqqatini uzoq murakkab jumlada ushlab turish qiyin bo'lgani uchun muallif fikrni mantiqiy bo'laklarga ajratadi. Biroq barcha gapni bir xil qisqartirish ham matnni quruq va bir maromli qiladi. Yetuk asarda sodda gaplar bilan sabab, shart, payt yoki qarama-qarshilikni ifodalovchi qo'shma gaplar muvozanatli almashinadi. Gap uzunligi voqea sur'atiga moslashtiriladi: xavf, quvish, o'yin yoki keskin holatda qisqa gaplar; kuzatish, xotira va tabiat tasvirida nisbatan yoyiq gaplar ishlatiladi.

So'roq, undov va buyruq gaplar bolalar matnining emotsional va dialogik tabiatini kuchaytiradi. "Nega?", "Rostdanmi?", "Endi nima qilamiz?", "Voy, topdim!" kabi tuzilmalar qahramonning hayrat, qo'rquv, quvonch yoki ikkilanishini bevosita beradi. Elliptik gaplar, ya'ni ayrim bo'laklari vaziyatdan anglashiladigan qisqa replikalar, jonli so'zlashuv ohangini yaratadi: "Men ham!", "Bo'lmaydi!", "Keyin-chi?", "Ana u yerda!". Bunday sintaksis sahnaviylikni kuchaytirib, matnni ovoz chiqarib o'qishga qulaylashtiradi.

Dialog mustaqillik davri bolalar adabiyotida faqat voqeani oldinga siljituvchi vosita emas, balki xarakter yaratish usulidir. Bola qahramonning soʻz tanlovi, talaffuzga yaqin tuzilmalari, tez-tez savol berishi, gapni boʻlib yuborishi yoki oʻz fikrini himoya qilishi uning yoshini va ruhiy holatini koʻrsatadi. Katta qahramonlarning nutqi esa doimo nasihatga aylanib ketmasligi kerak. Bolaga tayyor xulosa berish oʻrniga, savol bilan fikrlashga undash, voqea oqibatini koʻrsatish va qahramonning mustaqil qaroriga imkon yaratish zamonaviy badiiy tafakkurga mosdir.

Uslubiy vositalar orasida yumor alohida oʻrin egallaydi. Kutilmagan oʻxshatish, soʻz oʻyini, vaziyat kulgisi, mubolagʻa, jonlantirish va yengil kinoya bolaga ogʻir nasihatdan koʻra kuchliroq taʼsir qiladi. Kulgi salbiy qahramonni tahqirlash yoki bolaning jismoniy kamchiligini masxara qilish vositasiga aylansa, tarbiyaviy maqsadga zid natija beradi. Sogʻlom yumor xato ustidan emas, xatoni anglash jarayoni ustidan kuladi; qahramonni kamsitmaydi, balki unga oʻzini tuzatish imkonini beradi.

Metafora, oʻxshatish, jonlantirish va ramz bolalar asarida yoshga mos konkretlik bilan qoʻllanadi. Quyoshning kulishi, shamolning yugurishi, daraxtning qoʻl silkitishi yoki bulutning xafa boʻlishi tabiatni bola tasavvuriga yaqinlashtiradi. Rang, tovush va harakatga asoslangan obrazlar abstrakt fikrni sezgi orqali anglash imkonini beradi. Sheʼriy asarlarda alliteratsiya, assonans, qofiya va ritmik takrorlar matnning yodda qolishini kuchaytiradi. Bu vositalar bezak uchun emas, mazmun, kayfiyat va qahramon holatini ifodalash uchun xizmat qilgandagina samarali boʻladi.

Yangi davr asarlarida psixologik tasvir vositalari ham kuchaydi. Ichki monolog, xotira, tush, qahramonning oʻz-oʻzi bilan bahsi, muallif nutqiga personaj nuqtayi nazarining singishi bolaning ichki dunyosini chuqurroq ochadi. Avvalgi anʼanadagi voqeani tashqaridan bayon qilish bilan birga, hodisani bolaning koʻzi bilan koʻrsatish tamoyili kengaydi. Shu tufayli bir voqeaning kattalar va bolalar tomonidan turlicha qabul qilinishi, tushunmovchilik va ruhiy ziddiyatlar tabiiyroq aks etadi.

Bolalar adabiyotida yosh bosqichiga mos til tanlash alohida ahamiyatga ega. Maktabgacha yoshdagi kitobxon uchun konkret predmet nomlari, takror, ritm, tovushga taqlid va sodda harakat feʼllari ustun boʻladi. Boshlangʻich sinf yoshida sabab-oqibat munosabati, obrazli iboralar va nisbatan murakkab dialoglar koʻpayadi. Oʻsmirlar uchun yozilgan asarlarda esa ichki nutq, kinoya, ruhiy ziddiyat, koʻp maʼnoli soʻz va ramziy tasvirning salmogʻi ortadi. Demak, tilning tushunarli barcha yosh guruhlarida bir xil soddalikni emas, oʻquvchining rivojlanish darajasiga mos murakkablikni anglatadi.

Bola nutqini badiiy matnda berish ham aniq meʼyorni talab qiladi. Qahramonning yoshiga xos savollar, takrorlar, shoshqaloq replikalar yoki ayrim grammatik noaniqliklar xarakter

yaratishga xizmat qilishi mumkin. Lekin bolalar qanday gapirsa, matnni aynan shunday ko'chirish badiiylik emas. Muallif jonli nutq taassurotini saqlagan holda adabiy til me'yorini buzmasligi, tasodifiy xatoni uslubiy vosita sifatida ko'rsatmasligi kerak. Ayniqsa, imlo, talaffuz va so'z ma'nosiga oid noto'g'ri namuna yosh kitobxon tomonidan me'yor sifatida qabul qilinishi mumkin. Shuning uchun bolalar asarida yozuvchi va muharrirning til mas'uliyati bir-birini to'ldiradi.

XULOSA

Mustaqillik davri o'zbek bolalar adabiyotining til xususiyatlari jamiyatdagi ma'naviy, madaniy va kommunikativ o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq holda shakllandi. Milliy leksikaning faollashuvi, tarixiy xotira va xalqona ifoda vositalarining qayta tiklanishi, zamonaviy fan-texnika atamalarining kirib kelishi davr tilining mazmuniy ko'lamini kengaytirdi. Bolalar nutqiga mos ravonlik, qisqa va dinamik gaplar, dialog, erkalash-kichraytirish shakllari, taqlidiy so'zlar, frazeologizmlar va folklor unsurlari matnning tushunarligi hamda emotsional ta'sirini kuchaytirdi.

Davr adabiyotidagi eng muhim uslubiy o'zgarish bolaning mustaqil shaxs sifatida namoyon bo'lishidir. Muallifning bevosita hukmi va ochiq nasihati kamayib, tarbiyaviy mazmun qahramon harakati, tanlovi, xatosi, ichki kechinmasi, yumor va voqea oqibati orqali berila boshladi. Bu tamoyil bolalar adabiyotining badiiy saviyasini oshiradi, kitobxonni tayyor xulosani qabul qilishga emas, fikrlashga undaydi.

Shu bilan birga, zamonaviy bolalar adabiyoti oldida tilni sun'iy soddalashtirish, o'zlashma so'zlarni me'yorsiz qo'llash, sheva va internet nutqini adabiy me'yorsiz ko'chirish, ortiqcha didaktizm va bolaning yoshiga mos kelmaydigan murakkab jummalardan saqlanish vazifasi turadi. Sifatli bolalar asari milliy til imkoniyatlarini boy ko'rsatishi, bolaga tushunarli bo'lishi va uning lug'atini kengaytirishi, estetik didini tarbiyalashi hamda mustaqil fikrini hurmat qilishi kerak. Ana shu mezonlar mustaqillik davri bolalar adabiyoti tilining taraqqiyot yo'nalishini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. Bolalar adabiyoti. – Toshkent: Shafolat Nur Fayz, 2022. – 320 b.
2. Nusratova H.Ch., Pardayev B.O'. Bolalar adabiyoti. – Toshkent, 2021. – 361 b.
3. Jumaboyev M. O'zbek bolalar adabiyoti. – Toshkent: O'zbekiston, 2001. – 242 b.

4. Isaqova J. Istiqlol davri bolalar adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari // Academic Research in Modern Science. – 2025. – B. 125–128. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.arims.75918.

5. Solijonov Y. Haqiqatning sinchkov ko'zlari. – Toshkent, 2009.